

ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਬਦਲਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ,

ਭੋੜੀਆ ਖੇੜਾ, ਫਤਿਹਾਬਾਦ

Email: professor.sukhwinder@gmail.com

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਾਠ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਤੁਰਕ-ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮੂਹ ਬਾਣੀਕਾਰ ਇਸੇ ਹੀ ਦੌਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਣੀਕਾਰ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀ ਹੋਈ ਉਸ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਨ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਕਾਲੁ ਨਾਹੀ ਜੇਗੁ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ ਸਤ ਕਾ ਢਬੁ ॥

ਥਾਨਸਟ ਜਗ ਭਰਿਸਟ ਹੋਏ ਡੂਬਤਾ ਇਵ ਜਗੁ ॥ ੧ ॥

ਕਲ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਸਾਰੁ ॥

ਅਖੀ ਤ ਮੀਟਹਿ ਨਾਕੁ ਪਕੜਹਿ ਠਗਣ ਕਉ

ਸੰਸਾਰੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਆਂਟ ਸੇਤੀ ਨਾਕੁ ਪਕੜਹਿ ਸੁਝਤੇ ਤਿਨਿ ਅਲੇਅ ॥

ਮਗਰ ਪਾਛੈ ਕਛੁ ਨ ਸੂਝੈ ਏਹੁ ਪਦਮੁ ਅਲੇਅ ॥ ੨ ॥

ਖੜੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਰੀ ॥

ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ ੩ ॥

ਅਸਟ ਸਾਜ ਸਾਜਿ ਪੁਰਾਣ ਸੋਧਹਿ ਕਰਹਿ ਬੇਦ ਅਭਿਆਸੁ ॥

ਬਿਨੁ ਨਾਮ ਹਰਿ ਕੇ ਮੁਕਤਿ ਨਾਹੀ ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਦਾਸੁ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ ੬ ॥ ੮ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬੬੩)

ਗਉ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਹੈ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾਂ ਖਾਈ ॥

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ ॥ ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ ॥

ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ ॥ ੧ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਵੇਲੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਲੋਭ/ਲਾਲਚ ਹਿਤ 'ਖਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਅਨਾਦੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੇ

ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮਨੋਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ 'ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਚਿਹਨਕੀ ਯੋਗਤਾ (semiotic competence) ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿਹਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੇਮ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਚਤਕਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਠ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪੇ ਅਤੇ ਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਸਨੂੰ "ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ॥

ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੬੨੮)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ (ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ) ਦਾ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਅਰਥ ਹੈ-ਉਹ ਬਾਣੀ ਜੋ ਅਨਾਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਪਰਮ-ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੂਤਰ ਚੇਤ-ਅਚੇਤੀ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਹ ਅਨਾਦਿ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਸਨਾਤਨ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਬ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸੇ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਅਤਾ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ (ਪੰਜਾਬ) ਸੀ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ।¹ ਸਿੰਧ-ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੜਪਾ ਅਤੇ ਮੇਹਿੰਜੋਦੜੋ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ (ਠੀਕਰ ਮਹੇਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਪੀ ਦੀ ਇਬਾਰਤ, ਗਹਿਣੇ, ਖਿਡੌਣੇ, ਬਰਤਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ-ਘਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ) ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇੱਥੇ ਅਮੀਰ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ/ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਲਿਪੀ ਅਜੇ ਤਕ ਉਠਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸਦੇ ਥੇਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਤੱਤ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਦ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਦਿਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਤਰ ਸਿੰਧ-ਘਾਟੀ ਦੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਿੰਧ-ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਲੋਂ ਈਰਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸਨੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸਦਾ ਸਮਾਂ 1500 ਤੋਂ 1000 ਈਸਾ. ਪੂਰਬ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਰਪੂਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆਂ ਜਾਤੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੁਗੋਲਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਈ ਵੇਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ ਜਾਨਣਾ (ਗਿਆਨ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ, ਮਿੱਥ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਵੇਦ (ਰਿਗ ਵੇਦ) ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਵਚਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਲੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮੰਤਰ-ਭਾਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਨ, ਯੱਗ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜੇਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਹ ਵੇਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ, ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੰਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪੂਰਬਗਾਮੀ ਮਾਡਲ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਮੰਤਰ ਹਨ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਵਨ ਅਤੇ

ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮ ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।^{iv} ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਹਨ ਜੋ ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਦੂਈ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਬ-ਆਰੀਆਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ 'ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ -

"An important event of the Rigvedic Ten Kings" was the Battle of Ten Kings which was fought on the banks of the river Parusni (identified with the present-day river Ravi) between king Sudas of the Trtsu lineage of the Bharata clan on the one hand and a confederation of ten tribes on the other. The ten tribes pitted against Sudas comprised five major Indo-Aryan era was the "Battle of ones---the Purus, the Druhyus, the Anus, the Turvasas and the Yadus--and five minor ones, some perhaps of non-Indo-Aryan origin from the north-western and western frontiers of present-day Punjab---the Pakthas, the Alinas, the Bhalanas, the Visanins and the Sivas. King Sudas was supported by the Vedic Rishi Vasishtha, while his former Purohita the Rishi Viswamitra sided with the confederation of ten tribes. (Rig Veda VII.18,19, 83.)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਬ-ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੀ ਧਰਤੀ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਣ-ਵੰਡਿਆ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਮਿਲ ਦੀ) ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ/ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੌਰ ਤੋਂ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਮੌਧਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਯਾਤਰਾ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵੰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਪਾਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਮੌਖਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੌਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਕ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਾਕਯਪਦੀਯ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਗਿਆਤਾ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਰ-ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਾਡੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਾਡੇ ਮਨੋ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ

ਅੰਤਰ-ਗਿਆਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਮਨ ਅਤੇ 'ਬੁੱਧੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਾਡੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਏ ਆਪੇ (ਚਿੱਤ) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸੰਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ/ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (1.1.4) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਪਰਾ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਾ-ਵਿੱਦਿਆ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਪਰਾ-ਵਿੱਦਿਆ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਆਤਮ ਸਾਪੇਖ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਟੀਚਾ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਤੱਤ-ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਖੇਤਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਵੀ ਆਨੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬੱਧ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਵਿਗਿਆਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪਾਕਿਰਤਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹਿਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 'ਤੱਤਾਂ ਗਿਆਨ ਜਾਂ 'ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੁਕਵੇਂ ਧਰਾਤਲਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦੋ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-- ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ। ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਮ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ 'ਨਾਸਦੀਯਸੂਕਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਇਹ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਨਹਿਰੋਂਦ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਹਿਮੰਡੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ/ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਆਸਤਿਕ/ਨਾਸਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਗਵੰਡ ਅਧੀਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸੂਤਕ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ

ਭਰਪੂਰ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਸ ਪਰਮ ਰੂਪ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਪਰਮ ਰੂਪ ਜਾਂ ਤੱਤ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਪਾਰ ਵਸਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

ਤਦੋਂ ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸਤਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ,
 ਨਾ ਪਰਮਾਣੂ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੱਭ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਆਕਾਸ਼ ਸੀ।
 ਕੱਜਣ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੱਜਿਆ ਸੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ
 ਓਸ ਪਲ ਤਾਂ ਅਗਮ, ਅਟੱਲ ਜਲ ਵੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ।
 ਤਦੋਂ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਅਮਰਤਵ ਸੀ
 ਨਾ ਰਾਤ ਦਾ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਸੀ।
 ਬਿਨਾ ਸਾਹ ਦੇ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਇਕ ਸੀ
 ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਅਥਾਹ ਯੁੰਧੁਕਾਰ ਸੀ, ਅੰਧਕਾਰ ਨੇ ਕੱਜਿਆ ਸੀ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ
 ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਗਤੀਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਸੀ ਉਹ
 ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ
 ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਤਪ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲ
 ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਹੋਇਆ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਉਭਾਰ,
 ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਪ੍ਰਥਮ ਵੀਰਜ ਸੀ ਉਹ।
 ਰਿਸ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ।
 ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ
 ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਸੂਨਯ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ
 ਤੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਉਸਨੂੰ
 ਜਿਹੜਾ ਧੁਰ ਉੱਪਰ ਤੇ ਧੁਰ ਹੇਠਾਂ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।
 ਉਭਰ ਆਈਆਂ ਬੀਜ ਖਿਲਾਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ,
 ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਆਪਤ ਸੀ ਉੱਪਰ ਸੀ ਮੁੰਹਜ਼ੇਰ ਕਾਮਨਾ
 ਪਰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੌਣ,
 ਕਿੱਧਰੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ
 ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਾਜੀ ਗਈ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਗਣ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹਨ।
 ਇਸ ਲਈ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿੱਧਰੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸਦਾ ਉਭਾਰ।
 ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼,
 ਉਹ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸਦੀ ਸਾਜਨਾ

ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ,
ਉਹ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਉੱਚਤਮ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ,
ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

(ਰਿਗਵੇਦ, ਮੰਡਲ ੧੦)

ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਦੇ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਮ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੋਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੂਨਯ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਲਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਚੀ ਰੂਪ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਨਯ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਤੌਰ ' ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ‘ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਨਿਰੂਪਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੀਜ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤਕ ਆ ਅਪੜਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸਦੀਯ ਮੁਕਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਉਸ ਇਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ, ਆਤਮਾ ਆਦਿ) ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਛੇ ਮੁੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ' ਤੇ ‘ਸ਼ਡ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ‘ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਨਿਆਂ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਸਾਂਖ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੋਂਦਮੁਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵ ਜਾਂ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਸ਼ਤਾਰ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਉਸਦੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ (ਆਤਮ ਤੱਤ) ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਭੇਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਮੇਖ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਹਮ ਤੇ ਆਤਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰੇਲ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਧਿਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਸਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੇਖ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਹਨ-ਕਰਮ, ਗਿਆਨ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦ ਵਾਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਸੁਨ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਰਭ ਹੋਂਦ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬੋਧ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਰਭ ਅਣਹੋਂਦ (ਸੂਨਯ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਕ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲਾ ਆਤਮ ਤੱਤ ਬੋਧ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਨਾਤਮ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਖ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਇਆ, ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੰਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਹੈ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਆਸਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕ। ਆਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਤਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ-ਨਿਆਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸਾਂਖ ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਬਣਦੇ ਹਨ-ਨਿਆਇ-ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਸਾਂਖਯੋਗ ਅਤੇ ਮੀਮਾਂਸਾਵੇਦਾਂਤ। ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਸਤਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਚਾਰਵਾਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਨਾਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਇਕ ਆਧਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹਨ ਓਥੇ ਨਾਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ/ਨਿਰਵਾਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ। ਕੇਵਲ ਇਕੋ-ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਚਾਰਵਾਕ-ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਕਰਮ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਕ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉੱਭਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ 'ਮਣ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ, ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਮੱਧਮਾਰਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅੱਠ ਨੇਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਕਿਆ ਮੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ।ⁱⁱ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਯੱਮਪਦ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨਮੇਲ ਬਚਨ ਹਨ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ (atheistic) ਧਰਮ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਨਜਿਠਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ, ਜੇਗੀ, ਜੇਤੀ, ਮਣ, ਬੇਧੀਸੱਤਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪੈਗੰਬਰ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਨੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ, ਆਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਦਿੱਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮੋਖ, ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਥ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨੇਮ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ-

ਯਦਾਹਿ ਧਰਮਸਯ ਗਲਾਨਿਰਭਵਤਿ ਭਾਰਤ
ਅਭਿਯੂਥਾਨਮਧਰਮਯ ਤਦਾਤਮਾਮ ਸਿਰਜਾਮਯਮ।
ਪੁਰਿਤਾਣਾਯ ਸਾਧੁਨਾਮ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਸ਼ਕ੍ਰਿਤਾਮ।
ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਨਾ ਅਰਥਾਯ ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੂਗੇ ਯੁਗੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਨੈਤਿਕ ਮਰਿਆਦਾ (ਧਰਮ) ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਵਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵਤਾਰ-ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਮੇਤ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰੀਆ, ਬੇਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ:

ⁱ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ 4,33,37,38

ⁱⁱ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, (ਟੀਕਾਕਾਰ) ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘੇ

ⁱⁱⁱ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਦਿ ਕਾਲ-ਭਗਤੀ ਕਾਲ), ਪੰਨਾ 62

^{iv} ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.), ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਅੰਕ 28, ਸਤੰਬਰ 1986, ਪੰਨਾ 69

^v ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ 13, ਅੰਕ 1, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2016, ਪੰਨਾ 123

^{vi} ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਡੰਡ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 180

^{vii} ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਬਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007, ਪੰਨਾ 344